

A TRAGIKUM PSZICHOLÓGIÁJA.

Csak az a vég, csak azt tudnám feledni!
Madách Ádám-ja.

A tragikumról Aristotelestől kezdve sokan és sokat irtak. A jelen cím alatt egyáltalán nem célunk e sokféle elméletet és magyarázatot ismertetni. Mi itt az esztétikai érzések vizsgálatában pozitív úton nyert eredményeink alapján természeti magyarázatát akarjuk adni a tragikum érzésének. A különféle esztétikai érzések s a velük kapcsolatos esztétikai jelenségek hosszas, tágkörű vizsgálata vezetett bennünket e rejtelmesnek tetsző, de — bátran mondhatni — az elmélkedő esztétikusok által még rejtelmesebbnek megtett érzésjelenség, a tragikum érzésének természeti magyarázatára. Az olvasó azután a különféle elméleteket összehasonlíthatja e pozitív, természeti magyarázattal s meggyőződhetik, hogy e természeti magyarázat egyszersmind legteljesebb, legeredetibb meghatározását adja a tragikum érzésének, míg az egyes elméleti esztétikai s metafizikai meghatározások többé kevésbé hiányosak, tökéletlenek, a mennyiben nem eredeti alakjában ragadják meg az e lelki folyamatban összeelegyedő tényezőket, hanem csak másodlagos, sőt esetleg harmadlagos vonatkozásaikban.

E meghatározásokban ugyanis többé-kevésbé szerepel valami Egy és valami Általános, mely Általános ezt az Egyet, — mely kiváló erejénél, kiváló képességeinél fogva szembeáll vele, valósággal kihívja, de a küzdelemben aztán mintegy, megtagadja önmagát, — a maga Általános voltának erejével eltiporja, megsemmisíti. Nevezik aztán a különféle meghatározások ezt az Általánost »egyetemes«-nek, »együttleges«-nek, »társadalmi, erkölcsi világrénd«-nek. Így nálunk is Gyulai egyetemesnek s együttlegesnek, Beöthy egyetemesnek mondja.

Azok a meghatározások pedig, a melyek a tragikum érzését a fenséges hatásából akarják magyarázni, ezáltal rendesen csak y-t tesznek az x helyébe, újabb ismeretlent az előbbi helyébe. Még legközelebb látszanak jární azok, a kik érzésekkel igyekeznek meghatározni, így már több, mint kétezer év előtt Aristoteles a »félelem« és »szánalom«-mai, ezzel az ő »tragikai ikerpár «-j árai, mint a hogy Klein elnevezte s a mit a legtöbb illetén meghatározás bizonyos változatban ismételt vagy körülírt. De mért keltene az ily jelenségek ily ellentétes és egymással mégis elegyülő érzéseket?

Tekintsünk végig már most Shakespeare tragédiáin. Itt van a velencei köztársaság ékessége, Othello, ez az izzó vérű mór, kit vére, féltékenysége romlásba sodor a sima lelkű, nyugodt vérű, sokszor nem egyenes lelkű fehérek között. Amott a férfíúi bátorság és ügyesség kiválósága önuralom nélkül Antoniusban kapcsolódva a szerelemben Cleopatra női bájával, finomságával, de a melyben szintén hiányzik az erkölcsi erő, szemben mindez a római jellem határozott, sziklaszilárd s alapjában rideg erkölcsű, bár hanyatláskori alakjaival. Emitt az ifjú önfeledt szerelmesek, Rómeó és Júlia szemben a két család gyűlölettől terhes légkörével, melyben fiatalon kell elfonnyadniok. Amott az egyéni kiválóságában féktelenül kevély, a hitvány, háládatlan népet véghetetlenül megvető hős, a haza megmentője, kiből honáruló lesz, Coriolanus szemben hazájával: Bómával. Tovább a nagyravágyás szenvedélyében gyilkossá aljasodó Macbeth szemben egész országa jobb felével. Majd a vérengző zsarnok és hős III. Richárd szemben országával és a szépszavak, külsőségek után induló s legkisebbik leányát, Cordeliát könyörtelenül, ridegen eltaszító Lear király szemben a könyörtelen, rideg világgal. És végre a tépelődés halhatatlan alakja: Hamlet, ki habozásával ártatlanok vesztét okozza, kiknek hozzátartozóival szemben pusztulnia kell.

A költészetből és pedig a sajátlag tragikai költészetből vettük példáinkat, mert a többi művészetekben meglehetősen ritka az igazi tragikum. Így a képzőművészeteket illetőleg, ha korunk gazdag festészetén végigtekintünk, alig találunk egy-egy olyan képet, mint például Munkácsy Mihály *Siralomház*-a, mely teljes tragikumot fejezne ki. Helyesen mondja Beöthy A tragikum«-ról írt nagy munkájában, hogy a tragikum érzésének fejlődő jelleme alkalmatlanná teszi a térbeli, a képzőművészetbeli kifejezésre. A zene meg az érzésnek merőben az

egyes hangulatait fejezi ki, igaz, hogy ezeket hatalmasan és elemi erővel, de minden határozott gondolattársítás nélkül, mely a tragikus költészetben oly teljessé és erőssé teszi a tragikum érzését.

Ha már most a velencei mór, az Egyiptomban mulató római, a veronai bús szerelmes pár, a hazáját megmentő hősből lett hazaáruló, a nagyravágyás iszonyú rabjának, a zsarnokság démoni alakjának, a viharban az elemekkel vitázó bolond királynak s a tépelődés mélabús áldozatának szomorú történetén végigtekintünk, láthatjuk, hogy mindazon esetekben, melyek többé-kevésbé felkeltik bennünk ezt a rejtelmes, borús, magával ragadó, fölemelő s mégis mélyen lehangoló, szinte fájó érzést, — mindazon esetekben tényleg van valami Egy s valami Általános. E kettő küzd egymással, míg az Egy elbukik az Általánossal szemben. Az is érezhető, hogy ez az Egy kiváló a többi közül, hogy ép ezért sérti meg az Általánost s ezzel mintegy kihívja, szembeszáll vele, de az is érezhető, hogy a küzdelemben megtagadja önmagát, engedni látszik s ép ekkor dől el sorsa: elbukik.

De hát ezek fogalmi viszonyok: Egy és Általános; ez gondolkodásunk kiváló tárgya, mi köze lehet azonban érzelmeinknek mindehhez? Hogyan kelthet az Egy s az Általános küzdelme, míg az Egy elbukik, megsemmisül az Általánosban, — hogyan kelthet ez ily mély, egész valónk legbelsőbb húrjain játszó érzést, mint a milyen a tragikum? Mert ha ez érzést érezzük, tudjuk, hogy egész lényünk vágyaival, törekvéseivel, akaratával résztvesz benne, alterálva van hatása alatt. Nem is találjuk mását e tekintetben ez érzésnek. Nincs más ily érzés, mely daczára, hogy csak esztétikai, csak eszmei, ideális érzés szemben a valóságos érzelmeinkkel, mégis ily általános, ily mély hatással volna egész belső valóságunkra.

Hagyjuk el tehát ezt az Egyet és Általánost, noha ezeknek s küzdelmüknek konstatálása a ránk ható tragikus példákban határozott tény, de csak olyan másodlagos vagy harmadlagos lehet, mely más tények eredménye, tudniillik olyanoké, a melyek érzésünkre vannak befolyással. Vegyük kezünkbe a minden tudományok legbiztosabb módszerét az indukziót s induljunk el annak rendje és módja szerint.

Minden szellemi működésünk a lelki élet elemén az érzékleten az egyszerű érzéki benyomáson épül fel. A legbonyolultabb gondolkodás-műveleteink is csak a tapasztalat nyújtotta

érzékletek kombinációja, viszonyítása, elvonása stb. így lesz érzéki képből, ha felelevenedik, pszichológiai kép s ha csak általánosan emlékszünk rájuk, s ez már elvonás, az érzéki képekből képzet, s az elvonás különféle foka szerint különféle képzetek, fogalmak, eszmék s legvégül egészen általános fogalmak. Az ítélet, a következtetés, az igazság mind csak ezek kombinációi.

Az érzékiség segítségével a fent idézett példákról is képeket, fejlődő képsorozatokat kapunk, melyeket értelmünk aztán felfog, azaz összeköt, egybekapcsol.

De ezzel semmire sem haladtunk. Itt nemcsak felfogásról, hanem érzelmi hatásról van szó. Hát ez az érzelmi hatás, ez is kívülről, az érzékiség útján jön? Nem; az elemző pszichológia kimutatta, hogy minden benyomásnak van többé-kevésbé érzelmi, érzésszerű színezete, a mit máshol *hangulati velejáró*-inak neveztem. Ezt a velejáró hangulatot, ezt a mi belső valóságunk adja hozzá a külső benyomásokhoz. A külső benyomásoktól, a tárgyak e hatásaitól, képeitől mindig meg kell különböztetnünk azokat a hangulatokat, melyek hozzájuk kapcsolódnak s melyek a legújabb vizsgálatok szerint voltaképp nem egyebek, mint a test, ép e hatások folytán létrejött változásainak megérezése.

Tragikus példáinknál a külső képhez, képsorozathoz egészben mindig ilyen borús, lehangoló és mégis felemelő rejtelmes érzés járul belső valóságunk részéről. Az oka mindennek nem lehet más, mint a mit minden ilyen esetben közösnek találtunk, mindegyikben ott találtuk: az Egy s az Általános küzdelme stb.

De miért kelti fel ez a tényező, ez a külső ok mindig azt a belső érzéskomplikációt, a mit tragikumnak nevezünk, azt a borús, titokzatos, felemelő s lehangoló érzést? A tragikus képek sorozata elágazódnak sajátos képzetkapcsolásaival központi idegrendszerünkben, mért kelt fel benne ilyen és ilyen sajátos érzést?

Vegyük csak közelebről szemügyre ezt a benyomásokhoz csatlakozó érzést, ezt a hangulati velejárót. Hogy milyen hangulatot kelt bennünk valami külső benyomás, mily érzés forrása lesz, igen különböző lehet. Általában a két ellentétet különböztetjük meg: kellemes vagy kellemetlen. A mi jól esik s a mit kívánok, kellemes; a mi rosszul esik s a mit nem kívánok, kellemetlen. E két ellentét, mint két pólus irányában számos változat lehetséges. Ez általános megkülönböztetésen

kívül azonban szorosabban nem osztályozhatók. Hogy mi voltaképp a kellemes és kellemetlen, erre nézve arra a meggyőződésre jutottak az újabb vizsgálók, hogy kellemes érzést kelt, ami előmozdítja, fokozza az életműködéseket; kellemetlen, a mi hátráltatja, csökkenti. Így az öröm is első sorban az élénkebb képzetműködés folytán létrejött élénkebb szívűködés és vérkeringés, viszont a bánat főleg az elakadt, a megakadt vagy pangó képzetműködés folytán létrejött zavartabb, fáradtabb szívűködés és vérkeringés.

Az érzéseknek e kellemes — kellemetlen, mondhatjuk fiziológiai osztályozása mellett, lehetséges azonban más osztályozásuk is. Ha ugyanis az érzést nem mint egyes, különálló életjelenséget tekintjük, hanem az egymásra következő érzések változatos játékát vesszük szemügyre, úgy találjuk, hogy bizonyos érzések újból és újból ismétlődnek kapcsolatosan mindig az őket felébresztő tényezőkkel. Az érző egyén előtt, az érzés előtt e tényezők az érzés tárgyai, irányaiaként tűnnek fel. Így szeretünk valakit, szeretetünk tárgya az illető, pedig tulajdonkép ő a forrása ez érzésünknek, ő a felidézője. Az érzés azonban mégis rávonatkozik, a mennyiben képzetével kapcsolódik.

Ha az érzések egymást követő változatos játékában az ily határozott vonatkozású érzéseket közelebről tekintjük, úgy találjuk, hogy az érzés tárgya lehet mindenekelőtt maga az illető egyén s aztán más egyén illetve egyének bizonyos összessége, így különböztetik meg az önös, egoisztikus és a másokra vonatkozó altruisztikus érzéseket.

Az egyéneken kívül álló egyéneket pedig szemben az egyénnel, természeti, biológiai elnevezéssel fajnak nevezzük. Ha tehát szigorúan a természeti tények mellett akarunk maradni, azokat az érzéseket, a melyeket önös, önző, egoisztikus érzések elnevezése alá foglalnak össze, *egyénieknek*, a melyeket pedig szimpatikusoknak, altruisztikusoknak, tuisztikusoknak, etikusoknak, morálisaknak, szociálisaknak mondanak, fajiaknak kell neveznünk.

Az érzések e biológiai felosztásának alapja pedig az a két hatalmas erő, az *önfentartó* és a *fajfentartó* ösztön, mely az egyénben munkál.

Az önfentartó ösztön az egyénben az egyén fenntartására törekszik. Kíván tehát mindent, a mi előmozdítólag s kerül mindent, a mi hátráltatólag hat az életműködésre. Kívánja a gyönyört. Kerüli a fájdalmat.

A faj fenntartó ösztön az egyénben a faj fenntartására törekszik. Kivan tehát mindent, a mi előmozdítólag hat a faj fenntartására, életére s kerül mindent, a mi hátráltatólag hat a faji életére. Kívánja a mások gyönyörét s kerül a mások fájalmát.

Az érzéseknek e biológiai osztályozása ösztöneink szerint esztétikailag is fontos. Ha a szép főbb formáit tekintjük ugyanis nyilvánvaló, hogy például a fenséges a külső erővel, nagysággal szemben az egyéni ösztön félelmének, veszedelmének bizonyos fokú érzése ép úgy, a hogy a nevetséges, az egyéni ösztön elégedettségének, erejének, hatalmának, jólétének érzése a gyarló, félszeg ellenféllel szemben.

Nos tehát, a tragikumnál is mi az az előbbi Egy és Általános tulajdonképeni, eredeti, természeti alakja? Az egyén és a faj. Ha életműködéseinket ez a két főösztön irányozza, akkor érzéseik küzdelme csakugyan képes lehet ily mély, ily hatalmas érzéskombinációt létrehozni, mint a milyen a tragikum.

Milyen viszonyban is van biológiai tekintetben az egyén és a faj? Az egyéni ösztön úgyszólván beleolvad a faji ösztönbe. Legyen a legkiválóbb az egyén élete, semmi a faj örökkévalóságával szemben. Szembe helyezve egymással a két ösztön érzéseit most már a faj szempontjából szinte csak arra látszik teremtenie az egyén, hogy fáját folytassa s azontúl el kell pusztulnia, egyéni élete semmi.

Lehetetlen itt meg nem emlékeznünk arról az érdekes gondolatsorról, melyet *Schopenhauer* ad a faji ösztönről. Az egész világot hajtó, hatalmas erő, az ő bölcséletének az a Végtelen Vágya, Akarata, a szerves fajban, bennünk, mint Faji ösztön nyilatkozik, melyben egészen beleolvad az egyén s az egyéni ösztön. Az egyéniség csak habfodor a Faj hatalmas folyamán, ki tulajdonítana neki különösebb értéket? A Faj a szerelemben is' rászedi az Egyént, élvezettel hitegeti, pedig csak felemészti; meddő küzdelem az egyéni élet.

A faj végtelen életét tekintve olyasféle érzés fogja el az egyént, mint a fenségesnél, csakhogy ehhez még az egyéni megsemmisülés, a halál lehangoló érzése is vegyül. Ezt az érzést kell a tragikum érzése ősi forrásának tartanunk. Ez az az érzés, mely a következő szavakban jajdul fel Madách Ádámjának ajkain:

Csak az a vég, csak azt tudnám feledni!

Ez már magában is tragikum. Minden szerves egyén örök tragikuma.

Az, a mi az egyes a legegyszerűbb haláleseteknél, főleg ha hozzánk közelebb állót, ismerőst, ragadt el a sors keze, megrendít egyéniségünk semmiségének, az emberi élet mulandóságának, törekénységének érzése, ha a faj örökkévalóságával szemben jön tekintetbe többé-kevésbé alapján véve tragikus természetű. Mikor Vischer a vallásos építés alapérzését mindig tragikainak mondja, részünkről ezt ép arra értjük, hogy az emberi élet, egyéniség, semmiségének érzése az örökkévalósággal szemben, ez az érzés hozta létre a vallásos építészetet, az ember megfelelő hódolatát, lebomlását az örökkévalósággal szemben.

Az egyéni kiválóság semmiségének érzése a faj örökkévalóságával szemben, — ez tehát a tragikum ősi forrása. Ebből kellett kifejlődni annak az esztétikai érzésnek, mely a tragédiákban s más tragikus műnemekben, mint a balladákban nyilatkozik s melyet tragikumnak nevezünk. Az Egy és az általános, úgy mondtuk, küzd egymással. Így tehát az egyén és faj, az egyéni ösztön és a faji ösztön, az egyéni érzések és a faji érzések küzdelmével állunk itt szemben.

Nem az Egy és Általános fogalmi elkülönítése, sem esetleges küzdelmük hozza létre a tragikus érzést, hanem a faji ösztön érzéseivel küzdő egyéni ösztön érzései, az egyéni és faji érzések harcza. Érzés küzd érzés ellen, csak az ily küzdelem kelthet ily mélyreható, hatalmas érzést, mint a tragikum.

Az Egy küzd Általánossal. Ez a küzdő egyén pedig kiváló, felülemelkedő a többin akár testi, akár lelki ereje, tehetségei folytán, ezért félünk tőle, mint már Aristoteles tragikai meghatározása megállapította. A szemlélőre nézve tehát ez az egyén fenséges. De ennek az egyénnek, mely kiemelkedett, kivált a fajból és szembeszállt vele, a fajjal szemben buknia kell. El is bukik, s ez a fenséges bukása, ez a tragikum. Íme az illetén meghatározások (Kirchmann): *a fenséges bukása* forrása. Kiválóságában félünk, bukásában szánjuk. Íme a félelem és szánalom a tragikai érzés aristotelesi ikerpárja.

A tragikumot tehát a faj ellen küzdő és elbukó kiváló egyén képe kelti, a faji ösztönbe megsemmisülő hatalmas egyéni ösztön. A tragikum tehát faji érzésekkel küzdő s beléjük olvadó egyéni érzések játéka. A fenségesnek, mint a többi egyéneket fenyegető hatalmas egyéni ösztönnek, bukása.

Azt hisszük, ha ilyen általános tényezőkre, mint az egyén, a faj érzései, a fajjal szemben álló küzdő és elbukó egyén képéhez kapcsolódó sajátos, de *általános emberi érzésekre* vezetjük vissza a tragikumot, a legközelebb férkőztünk a rejtelmesnek tetsző érzéskombináció tulajdonképeni mivoltához.

Mi kelti fel a tragikumot? *A fajjal szemben álló, küzdő és elbukó egyén képe.* Mi már most tragikum? Az e kép láttára támadó *egyéni ösztön érzéseinek hiú küzdelme és szomorú megsemmisülése a faji ösztön érzéseivel szemben.*

Nem az Egy tehát és nem az Általános, nem fogalmi viszonyok keltik fel bennünk ezt a hatalmas és elemi erővel ható, általános emberi érzést, a minthogy ez előre megfoghatatlannak látszik, hanem az *egyéni és faji ösztön érzései.* Az Egy és az Általános ugyan nem nagy befolyással van életműködéseinkre, nem igen fog annyira meghatni, hanem az egyéni és faji ösztön igen is egész életünk összes működéseit kormányozza, öntudatlanul is, észrevétlenül is, és örökösen munkál bennünk, minden legkisebb tettünknek belső, rejtett rugójaként szerepel, s így ezeknek érzésbeli küzdelme igen is meg fogja tudni hatni egész lelki valónkat, meg fogja rezegtetni egyéniségünknek legbensőbb, legérzékenyebb szálait.

Ez indít meg és ráz meg minket annyira, az egyéni és faji ösztönrel kapcsolatos érzések küzdelme a velencei mór gyászos történetében, a kit egyenes, de talán túl egyszerű lelkével romlásba sodor az a velenceiekből álló ravasz, nem egyeneslelkű környezete, vagy Antonius sorsában, a ki Cleopatra bájainak bilincseiben kivetkőzve római jelleméből, pusztulni kénytelen a rómaiak előtt, vagy a veronai bús szerelmesek szomorú történetében, a kiknek szerető lelke a két család gyűlölettől terhes légkörében fonnyadni kénytelen. Ez ragad meg a hazájával szemben álló s a haza megmentőjéből hazaárulóvá váló Coriolánus pusztulásában: ez hat meg a gyilkolni tudásig nagyravágyó Macbeth vesztében a jobb érzésű többséggel szemben. Vagy a vén Lear király szomorú sorsában a könyörtelen rideg világban; vagy a tépelődés tragédiájában: a szomorú dán királyfi véres történetében.

Igen, ezek az egyéni és faji ösztön küzdelmének érzései, ez a tragikum. Az egyéni érzések belevesznek, belesemmisülnek a fajiakba s — ez az a bizonyos lehangoló érzés. »Csak az a vég, csak azt tudnám feledni!« — a hogy Madách Ádámja felkiált, igen ez a főfelkiáltása a tragikumnak. Itt az egyéni

lét semmisége a fajjal szemben. Ez az elfelejthetetlen, ez a mi ki nem megy az eszünkéből, ez a mivel meg nem békéi a bölcselő, a miben meg nem tud nyugodni a néző a tragédiák végén, mikor ép kevéssel imént, az úgynevezett kritikus pillanatban, még minden épen jóra fordulni látszott s most — minden oda. Ez a fajjal szemben pusztuló egyén képének érzelmi hatása, az érzések e küzdelme, — ez a tragikum.

Dr. Pekár Károly.